

prof. dr hab. Bogusław Śliwerski

Uniwersytet Łódzki

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. dr. Artura Aleksiejuka pt. *Wychowanie i wolność w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku*, a przygotowanej pod opieką naukową promotora dr. hab. Marka Rembierza, prof. UŚ i promotor pomocniczej pani dr Barbary Chojnackiej-Synaszko, 2025

Zacznę recenzję od cytatu, który otwiera opiniowaną dysertację doktorską: „Istnieją w historii ludzkości takie momenty, w obliczu których intelektualista nie może pozostać obojętny, lecz – zгідnie ze słowami Władysława Stróżewskiego o Romanie Ingardenie – ma obowiązek angażować się „w ostateczne rozjaśnienie każdej sprawy, jakie go nurtują, [bez] jakichkolwiek ustępstw, ułatwień, omijania trudności”¹. Istotnie, nie można pozostać obojętnym wobec treści tak znakomicie napisanej dysertacji, która jest studium o wychowaniu i wolności w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku. Analiza źródeł słowianofilskiej pedagogii wymagała zapewne wielu lat gromadzenia i ich badania przez osobę, która z epistemologiczną pasją postanowiła odpowiedzieć na dotychczas nie rozwiązany problem naukowy. Wprawdzie nie został on sformułowany *explicite*, ale tak tytuł dysertacji, jak i jej zawartość merytoryczna pozwalają na jego uchwycenie: Czy, a jeśli tak, to w jakim zakresie ideologia *ruskiego miru* ma znaczenie dla zrozumienia wpływu dawnych ideałów słowianofilstwa w konfrontacji z szeroko pojętą cywilizacją Zachodu”?

Tocząca się wciąż w Ukrainie wojna imperialistycznej Rosji skutkuje deprecjonowaniem myśli „(...) wybitnych rosyjskich humanistów lat 40. i 50. XIX wieku przez tych wszystkich, którzy postrzegają ich twórczość przez pryzmat negatywnej oceny wydarzeń, zarówno historycznych, jak i obecnych. Autor tej pracy nie usprawiedliwia obecnej agresji Rosji na Ukrainę, ale pokazuje przeciwstawny jej nurt słowianofilskiej humanistyki, która – podobnie jak filozofia idealistyczna i pedagogika duchowa w nazistowskich Niemczech – nie stanowiła i nie stanowi profilaktycznej bariery przed zaangażowaniem się rosyjskich oligarchów w kolejną wojnę na świecie a toczoną przeciwko suwerennym państwom.

¹ W. Stróżewski, Roman Ingarden (1893-1970), w: I. Miklaszewska, J. Mizera (red.), *Złota księga Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000, s. 278.

Znakomicie odsłania powody, dla których okcydentaliści byli nazywani ironicznie przez słowianofilów „zachodnikami” (s.11). Koncentracja badacza na kluczowych dla tak sprzecznych procesów kategoriach, jak wolność i wychowanie, jeszcze bardziej uświadamia nam, że nawet humanistyczna pedagogia i najpiękniejsze dzieła rosyjskich myślicieli tej formacji ideowej nie przeciwdziałają wojennej polityce i agresji władców tego kraju. Dobrze zatem, że zostały one rozpoznane w tej rozprawie jako obecne u podstaw słowiańsko-rosyjskiej cywilizacji, skoro Autor dysertacji postanowił znaleźć odpowiedź na pytanie: czym zatem było słowianofilstwo?”²

Dzięki pracy doktorskiej ks. dr. A. Aleksiejuka poznajemy świecką i prawosławną antropologię pedagogiczną, odmienną taksonomię celów, ich sens i funkcje wychowawcze. Polska pedagogika historiozoficzna nie posiadała tak głębokiej analizy idei wychowania i wolności w powyższym duchu wychowania patriotycznego. Nie ma w Polsce monografii osadzonej w naszej dyscyplinie na ten temat, gdyż dzieje myśli pedagogicznej w Polsce XIX i XX – wiecznej zostały zdominowane przez pedagogikę katolicką. Są natomiast liczne artykuły małzonki Doktoranta dr Elżbiety Aleksiejuk, które dotyczą personalistycznej koncepcji wychowania w ujęciu Wasilija W. Zieńkowskiego (1881-1962)³. Niewiele jest jednak rozpraw naukowych z zakresu pedagogiki chrześcijańskiej, która w duchu mediolańskiego edyktu z 313 roku nawiązuje do tolerancji religijnej i wolności wyznania wiary od czasów Cesarstwa Rzymskiego do współczesności.

Rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w pedagogice jako dyscyplinie naukowej oraz jego umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Świadczą o tym autorski dobór problemu badawczego, który wypełnia „białą plamę” na mapie współczesnej myśli filozoficzno-pedagogicznej, konsekwentnie prowadzona linia interpretacyjna, trafnie podjęta decyzja metodologiczna (dyskurs pedagogiczny, perspektywa historiozoficzna, kulturalistyczna i światopoglądowa), a co ważne, logika narracji i znakomity układ treści nie stanowią prostej syntezy cudzych ujęć. Tekst nie ma charakteru kompilacyjnego, skoro zgodnie z metodologią badań historyczno-oświatowych autor analizuje idee, doktryny pedagogiczne, porównuje je także w kontekście społeczno-oświatowym i

² A. Aleksiejuk, *Wychowanie i wolność w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku*, rozprawa doktorska, s. 9.

³ Dr Elżbieta Aleksiejuk, <https://ludzie.nauka.gov.pl/ln/profiles/rwkveHmK89b/publications> [dostęp: 12.01.2026]

kulturowym oraz interpretuje pod kątem nadawanych znaczeń pojęciom wolności i wychowania.

Przedmiotem rozprawy doktorskiej – jak już wspomniałem we wstępie - jest oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, toteż rozprawa doktorska spełnia ustawowy warunek w stopniu wyróżniającym. Badanie treści obejmuje bowiem rozległe i systematyczne tło historyczno-pedagogiczne (pedagogia staroruska, imperialna, epoka mikołajowska), zarazem wykazuje swobodę poruszania się Doktoranta w filozofii wychowania, historii idei, pedagogice kultury, myśli religijnej i społecznej. Dowodzi umiejętności operowania w analizach klasycznymi i współczesnymi kategoriami teoretycznymi, jak światopogląd, dyskurs, wolność, kultura, wychowanie i personalizizm. Co ważne dr Artur Aleksiejuk korzysta z obszernej, zagranicznej literatury przedmiotu, w tym źródeł rosyjskojęzycznych, które nie były w powyższym kontekście przedmiotem opracowań, dyskusji w zakresie wykraczającym poza studia z polityki oświatowej Sergiusza Hessena⁴. Zakres, głębokość i sposób prowadzenia narracji wyraźnie przekraczają poziom pracy doktorskiej w pedagogice historyczno-filozoficznej. Otrzymujemy po raz pierwszy tak znakomite, wielowarstwowe i wieloprzestrzenne studium, które jest osadzone przede wszystkim w nieobecnej w przekładach na język polski literaturze rosyjskiej, co pozwala na poznanie stanu badań nad dziejami rosyjskiej myśli pedagogicznej w historycznym i syntetycznie ujętym kontekście dziejów powszechnych.

Znaczącym walorem tej pracy jest to, na co zwraca uwagę historyk wychowania Sławomir Sztobryn w odniesieniu do wartości badań metahistorycznych: „Myślenie pedagogiczne ma swój rytm, nawroty, tendencje, elementy stałe i zmienne, jest czasem ahistoryczne. Nie może się więc bez zastrzeżeń poddać li tylko historycznym procedurom badawczym (zasadzie chronologii). W przeciwieństwie do tradycyjnej polskiej historii wychowania (idiograficznej) – historia doktryn i myśli pedagogicznej nastawiona być musi bardziej na ujęcia syntetyczne, zaś w opozycji do socjalnej preferowane być może nastawienie kulturalistyczne w hessenowskim rozumieniu tego pojęcia. Walorem takiego ujęcia jest równoczesne postrzeganie myśli pedagogicznej jako wytworu indywidualnego, specyficznie odniesionego do kontekstu

⁴ S. Hessen, *Studia z filozofii kultury*, Warszawa: PWN 1968; tenże, *Państwo prawa i socjalizm*, Warszawa: IFiS PAN 2003.

społecznego, ale także zawierającego te pierwiastki kultury duchowej człowieka, które mają charakter ponadczasowy, uniwersalny”⁵.

Autor odczytuje kategorie pedagogiczne wychowania i wolności nie jako pojęcia normatywne czy abstrakcyjne, lecz jako sensy konstytuowane w określonych *dyskursach światopoglądowych*, zakorzenionych historycznie, antropologicznie i aksjologicznie. Co ważne, nie rekonstruuje jednego dyskursu wychowania, lecz analizuje konkurencyjne narracje o tym, kim jest człowiek i ku czemu miało w Rosji zmierzać wychowanie. W rozprawie wychowanie nie jest techniką oddziaływań środowiskowych, szkolnych ani dydaktyką sensu stricto. Jest natomiast procesem formowania osoby, jej tożsamości kulturowej przez wprowadzanie w świat wartości, ale też kształtowaniem światopoglądu. Wychowanie jest inkulturacją, drogą stawania się człowiekiem jako podmiotem kultury. Doktorant konsekwentnie wpisuje ten proces w tradycję pedagogiki filozoficznej i pedagogiki kultury przywołując myśl Sergiusza Hessena, personalizm chrześcijański, humanizm, traktując je jako proces duchowo-aksjologiczny, a nie tylko instytucjonalny. Wychowanie ujmuje jako proces wewnętrznej formacji osoby, zakorzeniony w tradycji, wspólnocie i wierze, a prowadzący do samopoznania i duchowej dojrzałości, ku wolności.

Mniejszościowy w naszym kraju Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny kształtuje młode pokolenia w duchu chrześcijańskiej wiary, przekazuje ideały, wartości moralne i duchowe prawosławia, toteż tym cenniejsza jest niniejsza rozprawa nie tylko dla rozwoju historii myśli pedagogicznej, w tym dla pedagogów religii. W świetle pedagogiki prawosławnej człowiek jest istotą na obraz i podobieństwo Boga. Jak pisze Blažena Šarová w swojej książce „Úvod do pravoslávnej pedagogiky” - podstawowym założeniem antropologicznym pedagogiki prawosławnej jest nauczanie o obrazie Boga w człowieku, którego wyróżnia rozum, miłość, język, nieśmiertelna dusza i osobowość. „Wychowanie ma zatem być formowaniem człowieka na podobieństwo Tego, który go stworzył”⁶. Za apostołem Pawłem prawosławna teologia i pedagogika chrześcijańskiego idealizmu akcentuje, że każdy człowiek ma ciało, duszę i ducha bożego.

Wolność nie jest rozumiana negatywnie jako brak przymusu, ani politycznie w kategoriach praw obywatelskich czy proceduralnie, ale jest uwidoczniiona jako kategoria antropologiczna, odpowiadająca na pytanie: Kim jest człowiek? Znakomicie nawiązuje to do

⁵ Sławomir Sztobryn, Polskie badania nad myślą pedagogiczną w latach 1900-1939 w świetle czasopiśmiennictwa. Ujęcie metahistoryczne, Łódź: Wydawnictwo UŁ 2000, s. 8.

⁶ Blažena Šarová, Úvod do pravoslávnej pedagogiky”, Prešov 2010, s. 21

rozprawy Bogdana Suchodolskiego właśnie pod takim tytułem⁷, w której punktem wyjścia uczyniono filozofię człowieka jako istoty mającej swoje powołanie, a zatem poszukującej i odkrywającej sens własnego istnienia i działania w życiu, ale i w dziejach społeczeństwa, kraju, wspólnoty religijnej czy środowiska socjalizacyjnego. Dr A. Aleksiejuk wykazuje w prawosławnej myśli pedagogicznej rolę wartości, ku którym powinien zmierzać człowiek, by konstituować własną egzystencję jako osobę. Wolność nie jest nam dana, lecz doświadczamy jej lub barier wobec niej w procesie socjalizacji, wychowania, edukacji szkolnej. Autor uwypatnia dyskurs wolności m.in. za Iwanem Kirlejewskim, Aleksiejem Chomiakowem.

Recenzując niniejszą rozprawę, zastanawiałem się, dlaczego Autor postanowił analizować oba fenomeny w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku, a nie „w koncepcjach” czy doktrynach pedagogicznych? Niezwykle bogactwo źródeł potwierdziło jedno z kluczowych, a oryginalnych rozstrzygnięć Doktoranta, który świadomie zrezygnował z tych pojęć, gdyż one nie mogły jeszcze dojrzeć w swojej pełni. Trafnie używa kategorii dyskursu w sensie sposobu mówienia o człowieku, narracji normatywno-aksjologicznej i komunikacyjnej praktyki sensotwórczej. Dyskurs jest tu pojmowany jako splot języka, wartości, antropologii i wizji kultury, w ramach którego wychowanie i wolność nabierają określonego znaczenia. Rozumienie wychowania jest tu bliskie formacji mistagogicznej z punktu widzenia konceptualizacji wolności jako procesu wewnętrznego dojrzewania osoby w poglądach klasyków rosyjskiego słowianofilstwa.

Dzięki temu poznajemy kilka powiązanych, ale wyraźnie odrębnych dyskursów, które są skupione wokół dwóch wielkich formacji ideowych:

Pierwszą formacją jest wewnętrznie zróżnicowany dyskurs słowianofilski, którego nośnikiem jest antropologia personalistyczno-religijna, prawosławna wizja osoby, holistyczna idea człowieka, nawiązująca do krytyki racjonalizmu i indywidualizmu Zachodu. Druga formacja dotyczy ewoluującego dyskursu okcydentalistycznego, który reprezentuje antropologia racjonalistyczna lub materialistyczna. Doskonale pamięta ten dyskurs moje pokolenie z czasów PRL, gdy narzucano ówczesnej pedagogice świeckie wychowanie w duchu doktryny marksistowsko-leninowskiej, które miało na celu wyparcie religii jako fundamentu dla wychowania duchowego. Nośnikami tego dyskursu, co w niemieckiej pedagogice jest określane mianem *Werträger*, są w tym nurcie idee Wissariona Bielinskiego, Aleksandra Hercena, Nikołaja Czernyszewskiego czy Nikołaja Dobrolubowa. Doktorant trafnie odczytuje,

⁷ Bogdan Suchodolski, *Kim jest człowiek?* Warszawa: WP, 1984.

że ów spór nie dotyczy metod wychowania, lecz odmiennej antropologii filozoficznej i sensu wolności.

Doktorant analizuje wychowanie i wolność także w tych dyskursach, które *nie znajdują odzwierciedlenia w religii prawosławnej*, a czyni to świadomie oraz metodologicznie poprawnie. Jednocześnie nie zawsze dostatecznie jasno oddziela dyskurs *rosyjski* od dyskursu *prawosławnego*, a to rozróżnienie jest kluczowe w tego typu analizach. Dyskursy, które nie mają zakorzenienia w prawosławiu, jak Bielińskiego, Hercena, Czernyszewskiego i Dobrolubowa są radykalnie świeckie, często jawnie antyreligijne, czerpiąc z filozofii Hegla, Feuerbacha, Saint-Simona czy socjalizmu utopijnego i materializmu. W tych ujęciach religia jest przeszkodą w uprzedmiotawiającym, ideologicznym, świeckim wychowaniu, a wolność oznacza emancypację *od* tradycji i Kościoła, toteż te dyskursy nie znajdują odzwierciedlenia w prawosławiu jako z nim sprzeczne. Autor jednak nie deklaruje w tytule swojej rozprawy, że analizuje wyłącznie „prawosławne koncepcje wychowania i wolności”, gdyż przyjął znacznie szerszy kontekst rozwoju dyskursów funkcjonujących w rosyjskiej przestrzeni kulturowej XIX wieku. Czyni to poprawnie z punktu widzenia historii idei, historii myśli społecznej i pedagogicznej.

Można odnieść wrażenie równorzędności narracji o wychowaniu i wolności, skoro zbyt słabo akcentowany jest nieprawosławny, a wręcz antyprawosławny charakter okcydentalistycznych dyskursów. Nie zawsze jasno zaznaczony jest w tej pracy konflikt antropologiczny i aksjologiczny między wolnością prawosławną (wewnętrzną, duchową), a wolnością emancypacyjną (zewnętrzną, ideologiczną). Może to sprawiać rodzić wrażenie, że wszystkie analizowane dyskursy są „wariantami” jednej tradycji rosyjskiej, co nie jest prawdą. Jednak dr A. Aleksiejuk czyni to świadomie i metodologicznie rzetelnie, skoro na poziomie metateoretycznym nie badał systemów czy koncepcji pedagogicznych, ale sensotwórcze narracje, dyskursy, które osadzone są w kulturze minionej epoki. Dzięki tej dysertacji możemy lepiej poznać współczesną mentalność części Rosjan, odrzucenie przez obecne władze zaległości cywilizacyjnych i edukacji ku transferowi rozwiązań cywilizacyjnych i demokratycznych Zachodu, które miały przynieść efekty, gdyby uwzględniał ten proces relacje „egzystencjalne i kulturowe, jakie zachodzą pomiędzy człowiekiem i jego otoczeniem” (s.283). Być może utopijne było przekonanie Kiriejewskiego, podobnie jak Czaadajewa, by godzić się na pełnienie przez Zachód roli edukatora Rosji. Nie spełniło się ich oczekiwanie, by Europa wykazała się w stosunku do Rosji życzliwą cierpliwością i dała Rosjanom „czas, aby mogli oni poznać i zrozumieć samych siebie” (s. 285) oraz przeświadczenie, że „Zachód

przypomni sobie o konieczności powrotu do prawdy, która w najbardziej wzniosłej formie zaszczerpiło na gruncie europejskiej cywilizacji chrześcijaństwo” (s.295).

Warto w ocenie niniejszej rozprawy zwrócić uwagę na to, że jej autor wykorzystał do swoich badań blisko 900 źródeł, a nie jest to zabieg demonstracyjny, asekuracyjny, pozorujący erudycyjność, lecz świadectwo wieloletniej pracy archiwalnej i interpretacyjnej, realnego zanurzenia się autora w sporze ideowym oraz jego odpowiedzialności za temat, który w polskiej pedagogice był niemalże nieobecny w naukach o wychowaniu. Dr Aleksiejuk odważnie podjął się analizy problematyki pogranicza antropologii pedagogicznej, filozoficznej oraz prawosławnej, co czyni tę rozprawę wyjątkową, ponieważ otwiera pole do poszukiwania odpowiedzi na pytania o ontologię, o theosis, o rodzinę, Cerkiew i szkołę oraz o relację dyskursu i praktyki we współczesnej Rosji, by generować kolejny akt współmyślenia. Wychowanie i wolność nie są w tej pracy zawieszone w próżni ontologicznej, gdyż są w znacznym stopniu oderwane od konkretnych instytucjonalno-eklezyjalnych nośników wychowania, które dla prawosławia są fundamentalne: rodzina (socjalizacja pierwotna wspólnotowej ascezy i miłości), szkoła (socjalizacja wtórna w realnej przestrzeni formacyjnej) i Cerkiew jako środowisko mistagogiczne, formacji duchowej, a nie jako „instytucja edukacyjna” (socjalizacja wtórna we wspólnocie prawdy, wolności i wiary).

Z perspektywy wewnętrznej teologii prawosławnej wolność nie istnieje poza relacją, wychowanie nie istnieje poza wspólnotą, a osoba nie dojrzewa poza Cerkwią. Dlatego bez liturgii, sakramentów, relacji rodzinnych, pedagogika prawosławna traci swój pełny wymiar ontologiczny. Dzięki tej rozprawie można poznać różnice między dyskursami: słowianofilskim, w którym dominują wyłącznie rodzina i Cerkiew (wolność wewnętrzna) oraz dominująca wyłącznie w dyskursie okcydentalistycznym szkoła, będąca często w opozycji do religii (wolność emancypacyjna). Rzetelne badanie dziewiętnastowiecznej myśli pedagogicznej sprawia, że praca może żyć dalej, w kolejnych badaniach, polemikach, uzupełnieniach, żeby można było zrozumieć, jak to jest możliwe, że w XXI wieku Rosja podjęła i kontynuuje zbrodnicze działania wojenne wobec suwerennej Ukrainy.

Niniejsza rozprawa nie jest apologią prawosławia ani krytyką sekularyzmu, ale pierwszą tego typu deskryptywno-analityczną historią rosyjskiej myśli pedagogicznej w okresie jej rozwoju w połowie XIX wieku przez pryzmat rekonstrukcji dwóch formacji ideowych. Pozwala to, dzięki eksplikacji poglądów myślicieli słowianofilskich i okcydentalistycznych na wychowanie i wolność, włączyć ją do głównego nurtu pedagogiki ogólnej i historiografii myśli

pedagogicznej, a nie jedynie pedagogiki chrześcijańskiej⁸. Co ważne, Doktorant dopełnia swoim studium tego typu badania, jakie są prowadzone w krajach anglosaskich, w których od lat rozwijana jest *“Orthodox pedagogy”, Orthodox Christian education, catechesis, formation, liturgical/mystagogical formation, virtue formation czy pedagogy of prayer*. Warto zatem opublikować w jednym z amerykańskich wydawnictw chociażby syntetyczny artykuł na podstawie powyższej dysertacji.

Recenzowana rozprawa doktorska ks. dr. Artura Aleksiejuka powinna być wyróżniona i koniecznie opublikowana. Oryginalność eksploracji sporów słowianofilsko-okcydentalistycznych w naukach o wychowaniu, w tym przede wszystkim *dyskursów o wychowaniu ku wolności*, podobnie jak zastosowanie kategorii dyskursu i światopoglądu do analizy XIX-wiecznej myśli rosyjskiej, nie jest podejściem standardowym w historiografii współczesnej pedagogiki. Zestawienie obu nurtów nie jako ideologii czy doktryn politycznych, lecz jako konkurencyjnych wizji antropologii wychowania, potwierdza innowacyjny wymiar metahistorycznych badań interpretacyjno-rekonstrukcyjnych w naukach społecznych i humanistycznych. Autor badał bowiem „recepcję”, a nie tylko „źródła” myśli pedagogicznej, co jest absolutnie kluczowe. Nie jest to genealogia prawosławnej pedagogiki, ani też rekonstrukcja jej fundamentów ontologicznych, lecz badanie, jak nowoczesna rosyjska myśl pedagogiczna się do niej odnosi (miejscami pośrednio, a czasem selektywnie). To jest historia *receptji*, a nie historia *dogmatu* czy *ascetyki*. Właśnie dlatego wydanie niniejszej rozprawy wzbudzi zainteresowanie wśród przedstawicieli historii, filologii rosyjskiej, filozofii i socjologii idei, a także w naukach znajdzie zainteresowanych w naukach teologicznych i naukach o rodzinie.

Rzadko się zdarza, by nie podzielić się z członkami komisji doktorskiej krytycznymi uwagami, które wymagałyby udzielenia przez doktoranta odpowiedzi recenzentowi. Nie formułuję ich, bo byłoby to wyszukiwaniem w treści pracy fundamentalnych błędów, a tych nie dostrzegam z perspektywy pedagogiki ogólnej, w tym współczesnej myśli pedagogicznej. Cieszę się, że po recenzji dysertacji doktorskiej Małżonki dr Elżbiety Aleksiejuk, która prowadziła badania w biografistycznym nurcie prawosławnej pedagogiki⁹ a obroniła ją przed kilku laty na

⁸ Wcześniej opublikowany w „Przeglądzie Pedagogicznym” (2022 nr 1, s. 9-29) artykuł o wychowaniu według Aleksieja S. Chomiakowa (1804–1860).

⁹ Elżbieta Aleksiejuk, REKONSTRUKCJA PERSONALISTYCZNEJ KONCEPCJI WYCHOWANIA W UJĘCIU WASILIJA W. ZIENKOWSKIEGO (1881-1962), praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Renaty Nowakowskiej-Siuty, Warszawa, 2017.

Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, było mi dane przeczytać tak interesujące dzieło naukowe jej męża. Uzupełnienie tej perspektywy o refleksję nad pedagogiką Ojców Cerkwi, instytucjonalnymi środowiskami wychowania (rodzina, Cerkiew, szkoła) oraz *explicite* sformułowanym celem wychowania w prawosławiu mogłoby w przyszłości stanowić naturalną kontynuację i pogłębienie zaprezentowanych analiz.

Podsumowując, Doktorant podjął problem o wysokim stopniu trudności, wymagający kompetencji z zakresu pedagogiki ogólnej, historii idei, filozofii wychowania oraz znajomości kontekstu prawosławnego, które w tej pracy są widoczne. Konsekwentnie potraktował wychowanie i wolność jako kategorie konstytutywne w dyskursach światopoglądowych, a nie jako pojęcia normatywne lub instytucjonalne. Dzięki temu uniknął uproszczeń i pokazał realne napięcia między wspólnotowym, duchowym rozumieniem wolności a jej nowoczesnymi, emancypacyjnymi reinterpretacjami.

Kieruję do Rady Dyscypliny Pedagogika w Uniwersytecie Śląskim wniosek o nadanie ks. dr. Arturowi Aleksiejukowi stopnia doktora nauk społecznych w powyższej dyscyplinie.

